

НАЗВИ БОГА І НЕБЕСНИХ СИЛ У «ЛІТОПИСІ ПІДГОРЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ»

У цій статті розглянуто найменування Бога і небесних сил в українській пам'ятці духовно-світської літератури XVII-XVIII ст. визначено структурні особливості цих назв, простежено їх семантико-стилістичні реалізації в тексті «Літопису Підгорецького монастиря».

Ключові слова: церковно-монастирський літопис, релігійна лексика, тематична група, теоніми, однослівні та багатослівні номінації, термінолексема, терміносполучення, синонімічні назви.

Найменування, пов'язані з релігією, посідають вагоме місце у мовній картині світу того чи іншого народу, адже мова і релігія – це ті чинники, які суттєво впливають на формування його менталітету. Особливо це стосується національного характеру українців, яким з давніх часів притаманне зрима відчуття Бога, постійний зв'язок з ним. На жаль, протягом тривалого часу в Україні через об'єктивні причини практично не було здійснено лінгвістичних досліджень цього шару української лексики. Широке вивчення сакральної лексики в українському мовознавстві розпочалось лише з 90-х років минулого століття. Варто відзначити багатоаспектність цих студій, що охоплювали становлення релігійної термінології та її окремих розрядів (праці Л. Гнатюк, О. Зелінської, Н. Піддубної), правописну та акцентуаційну кодифікацію релігійних термінів (О. Захарків), використання релігійних термінів у різних сферах спілкування (Н. Дзюбишина-Мельник, Н. Журавльова). Більшість таких досліджень були спрямовані на аналіз окремих розрядів релігійної лексики (роботи Г. Наконечної, Н. Бабич, М. Петровича, М. Скаб, Н. Пуряєвої, С. Бібли, Ю. Ясіновського, І. Грималовського, І. Черненко, І. Павлової, А. Кравчук, Н. Сологуб тощо). Огляд наукових праць з цієї проблеми засвідчує, що загалом їх виконано на матеріалі нової української літературної мови. Менш досліджена релігійна лексика в текстах староукраїнських писемних пам'яток.

Широкомасштабним джерелом для вивчення української релігійної термінології є церковно-монастирські літописи, оскільки

вони, на думку дослідників, знаходяться на межі світського й духовного письменства» [Корпанюк: 26]. Матеріалом для нашого дослідження послужив «Літопис Підгорецького монастиря» – пам'ятка монастирсько-церковного літописання XVII-XVIII ст., складена священиком Успенської церкви цього монастиря отцем Василем. Перше знайомство широкої громадськості з цією рукописною книгою обсягом 150 сторінок, що разом з іншими рукописами знаходилась на виставці Ставропігійського Інституту у Львові, відбулося 1888 року.

«Літопис Підгорецького монастиря є важливим і цікавим джерелом історії Прикарпатської Русі з 1662 - 1699 років», – зазначав у свій час І. Франко, подаючи короткі історичні відомості про пам'ятку [Франко: 323]. Як історико-літературне явище монастирсько-церковне літописання XVII-XVIII століть, в тому числі й «Літопис Підгорецького монастиря», були предметом аналізу І. Крип'якевича, М. Корпанюка. Мовностилістичні особливості пам'ятки розглядалися також у наших розвідках [Лісняк 2004; Лісняк 2007].

У цій статті ми поставили перед собою завдання охарактеризувати одну із тематичних груп релігійної лексики літопису – найменування Бога і небесних сил та визначити семантико-стилістичні особливості реалізації цих лексем у тексті пам'ятки. Більшість дослідників виділяє окремо названу тематичну групу і лише деякі з них включають ці назви до більш широкої групи, зокрема «божественних і святих осіб» (Грималовський) та «понять зі сфери теології» (І. Черненко) [СУБТ: 194, 286].

«Літопис Підгорецького монастиря» містить значну кількість релігійних термінолексем, що зумовлено характером пам'ятки і особливостями викладу матеріалу автором. Назви для іменування Бога вживаються в творі найактивніше і відзначаються високою частотністю, оскільки Бог для наших предків був «Творцем і Господарем усього навколишнього світу і в той же час еталоном, орієнтуючись на який вони оцінювали себе і свої здобутки, поведінку і діяльність інших» [СУБТ: 147]. Номінації Бога репрезентовані словами і словосполученнями *Богъ, Господь, Господь СаваоѠ, Господь Богъ Іллевь, Духъ Святий, Христось, Христось Господь, Христось Богъ. Христось Спаситель, Ісусъ Христось, Отець, Сынъ, Духъ*

Святий, Пренасвят Ђишя Троица, Агньць, Божество іпостасне і т. п.

Лексема *Богъ* у тексті пам'ятки має значення «верховна надприродна сутність, яка, згідно з християнським вченням, будучи наділеною вищим розумом, абсолютною досконалістю і всемогутністю, є творцем світу і детермінантом всього, що в ньому відбувається» [РС: 38]. У цьому значенні реалізовані семи «абсолют», «Всемогутній», «творче начало». Наприклад: *Назначиль Богъ единого Ангела, абы всѣ поля жизненніе, древа урожайніе...огороди и грунта спустошилъ»*(101) – *«Казаль Богъ в триумфуючой Церкви воспевающимъ Серафимомъ умолкнути»* (98). Назва *Богъ* в літописі є уособленням трьох божественних іпостасей – Святої Трійці. Така узагальнена семантика цієї лексеми реалізується в контекстах: *«Мы тутъ на земли мало що Бога познаваем, прето и вихваляти его частократно перестаемъ»* (98). - *«Святіе Божіи жадной дистракціи в замислах не мѣють... прето з себе достатечне безпрестанно Бога вихваляютъ»*(99). – Коли ця назва вживається як однослівна, то вона здебільшого позначає першу особу Святої Трійці, що засвідчує подальший контекст: *«Въ Церкви Ісаии Пророка Богъ на високом Престолѣ показался: видѣхъ рече Господа Саваоѳа сидяща на престолѣ висоцѣ»* (98). У християнстві *Саваоѳ* ототожнюється саме з творцем світу, Богом-Отцем [РС: 288]. Вживається лексема *Богъ* і як компонент словосполучень: *Христюсь Богъ, Господь Богъ, Господь Богъ Іилевъ..* Поєднання *Христюсь Богъ* чітко вказує на другу особу Пресвятої Трійці: *«Поживе же сеи благочестивыи монахъ лѣтъ пятнадесят, и сподобися Ѡ Христа Бога увѣдати свое Ѡ земних ко небесних Ѡшествіе* (306). Словосполучення *Господь Богъ Іилевъ* знаходимо в літописі лише один раз на початку твору при залученні матеріалу з Біблії. Так звертається до Всевишнього цар Соломон у побудованій ним церкві: *«Господи Боже Іилевъ, нѣсть ти подобѣнь на Небеси горѣ и на земли долѣ»* (98).

Синонімом до слова *Бог* є назва *Господь*, що однаково стосується як Бога-Отця, так і Бога-Сина: «*Призрѣ бо Господь на мѣсто сіе святое*» (580). Взагалі переважають в пам'ятці найменування *Бог*, *Господь* на позначення Бога-Сина, на що вказує контекст, наприклад: «*Похвалиша вси Бога и Пресвятую Дѣву Богородицу, яко увидѣли своими очима отъ такъ давного времени Церковь Святую*» (587); «*...непрестанно Богу и Пресвятой его Матери славу возсилающе*» (586). У словосполученні *Господь Саваоѳ* він ототожнюється з першою особою Святої Трійці, згідно із значенням, яке подає «Релігієзнавчий словник» [РС: 288]: Наприклад: «*В Церкви Ісаии Пророка Серафимове непрестанно єдинь к другому: Святъ, Святъ, Святъ Господь Саваоѳ* воспеваху (99). *В честь Господа Саваоѳа преобразившагося на ѳаворе смиреннии иноци церковь уфундовали*» (512). Натомість словосполучення *Христос Господь* чітко вказує на другу особу Божу: «*Церковь сію Христось Гѣдь невредиму сохранилъ и сохраняет*» (100).

Для найменування Бога-Сина в «Літописі Підгорецького монастиря» використовується його євангельське ім'я *Ісусь Христось* або просто *Христос*, а також поєднання імені *Христос* з лексемами *Бог*, *Господь*, *Спаситель*: *Христось Господь*, *Господь наш Ісус Христос*, *Христось Богъ*, *Христось Спаситель*. *Ісусь Христось* вживається в творі із значенням другої особи Святої Трійці: «*Обитель святая Подгорецкая уфундована єсть Ѡлѣта вочеловѣченія Господа нашего Ісуса Христа тысяча сто осмь десятого*» (311). У тексті пам'ятки вони вживаються здебільшого при цитуванні Біблії, в тому числі при поданні цитат з Христових проповідей, наприклад: «*Ѡ церкви Соломоновой, рекль Христось, не останет камене на камени, иже не разорится*» (100).;» *Так и здесь исполнилъ Христос слова свои: не поставиль бо той свѣтильникъ под сподомъ*» (102). Номінації *Ісуса Христа* виступають також як матеріал для порівнянь: «*Ту бо Христос Господь яко рожчка процвітаєт*»(307) – та

метафор: «За умноженіє грѣхов наших попусти Господь в запустеніє не токмо церков, но и всю Голубицу» (160).

Назва *Спаситель* передає своєю семантикою спасіння людства від гріха, темряви, пекла. Навіть однослівна, вона сприймається як найменування Ісуса Христа, який спас, врятував людський рід для вічного життя своєю смертю. У літописі аналізована лексема входить до складу словосполучення *Христось Спаситель* поруч із *Христось Богъ*: «Иноци два , или три при той рожцѣ Христу Спасителеви, яко лѣторасли в бисери процвітали» (307).

Номінація *агньць*, символізує євангельського Ісуса Христа, який своєю жертвенною смертю на хресті спокутував гріхи світу. У тексті пам'ятки ця лексема вживається в словосполученні з емоційно виразним епітетом *незлюбивий*: «...видѣхъ Іоанъ Святши книгу, седми печатми запечатлѣну, которой анѣ в Небѣ, анѣ на земли нѣкто не могль кромѣ Єдиного Агньца Незлюбивого ростворити» (100).

Святий Духъ згадується в літописі двічі як Третя особа Святої Трійці, що виступає символом божественного одухотворення: «Сего ради живяше идеже нинѣ Божіимъ смотреніємъ во славу Христу Богу со Отцемъ и Святимъ Духомъ и в честь Пресвятой его Матери... монастирь новий сооружися» (306). *Святий Дух* надихає людину до праведного життя і відзначає добрі вчинки на скрижалях вічності. Брати, які трудились при розбудові Підгорецького монастиря, будуть «трьстю Пресвятого и животворящаго Духа в книгу живота вѣчнаго написаню» (585).

Один раз у творі використане терміносполучення *Пренаисвятеишая Троица* як основна догма християнства, згідно з якою єдиний Бог одночасно існує в трьох особах (або іпостасях): Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Духа Святого: «А в сеи Преображенія Господа нашего Ісуса Христа Церкви вся Пресвятеишая Троица ясне показася. Отець в гласѣ: Сеи есть Син мой возлюбленни..., Сынъ в

человеченствѣ преобразуючи славу Божества своего Ипостасного.

Дух Святой в свѣтлом облацѣ» (100).

Як синонім Бога в Літописі Підгорецького монастиря вживається найменування *Божество іпостасне*, що стосується будь-якої особи Святої Трійці, наприклад: «... *Сынъ в человеченствѣ преобразуючи славу Божества своего Ипостасного*» (100).

Автор літопису був високоосвіченим і талановитим письменником, він не просто сухо повідомляв про ті чи інші події, але й давав їм оцінку, виражаючи свої емоції та почуття. При викладі матеріалу він орієнтувався на бароковий стиль, який у той час був завоюєний в Україні і передбачав образно-стильову вишуканість тексту. Тому в творі спостерігається нагромадження оригінальних порівнянь, метафор, ампліфікацій, у тому числі й з найменуваннями Бога. Найчастіше ці назви представлені в метафорах, у порівняннях, рідше у складі гіпербол, наприклад: «*В ѣ ѣ лости з рукъ вашихъ Господь поищетъ личбу*» (312); «*По ѱалмографу: праведныхъ душа в руцѣ Божій*» (99); «*Ко Святои обители сеи заступленіємъ Господа нашего ни единъ приблизитися возможно*» (156). У тексті пам'ятки засвідчені перифрази *Государь Неба и земли, Творець*. Ці мовно-мовленнєві одиниці є вторинними номінаціями Бога і вказують на притаманні Йому суттєві ознаки. Констатація згаданих ознак має виразний відтінок урочистості. Перифраз *Государь Неба и земли* реалізує семантику 'володар', що є заміником усталених назв *Цар, Цар Небесный*, а назва *Творець* передає сприйняття Бога як творця всього світу. В «Літописі Підгорецького монастиря» перифрази *Государь Неба и земли, Творець* використано при передачі уривка з Біблії, наприклад: «*Прочіє же дѣлателе до сего винограда о шестомъ и девятомъ и о единонадесятомъ часѣ придоша, даби ...равніє динари в Небесномъ виноградѣ отъ Государя Неба и земли воспріяли*» (309).

Слово Богъ вживається в тексті пам'ятки у складі фразеологічних сполучень (Ѡйти до Бога – 'померти', Ѡшествіє ко Богу –

‘смерть’, усыпать в Господѣ – ‘помирати’, наприклад: «Честніи и чистіи отци, будучи законниками, не умирают, но в Господѣ усыпают» (582). Різні номінації Бога входять до складу стандартних стійких сполук, характерних для релігійного стилю (благодариша Бога; похвалиша Бога и Пресвятую Богородицу; вси у Христѣ братіи; Господу Богу тако изволившу; Во славу Христу Богу со Отцем и Святым Духом; аще бо угодно буде Богу; Богом подвижень; Богом укрѣпляеми і т.п.). Такими виразами рясніє текст пам’ятки, оскільки автор літопису переконаний, що все, що відбувається в монастирі, в краї твориться на славу Божу і за Божою волею, наприклад: «Богомъ подвиженъ прибываетъ к сему законнику Созонту .. честныи старецъ Ілія Гостиславскіи» (308); «Богом укрѣпляеми си старци во всемъ подвижашася ... непрестанно Богу и Пресвятои его Матери славу возсилающе» (586). Прославлення Бога, відбиті у фразеологізмах, підкреслюють глибоку релігійність автора літопису.

Текст літопису насичений звертаннями до Бога, наприклад: «*Слава тебе, Боже, яко подвигль еси братію нашу и укрѣпиль еси ихъ при томъ святомъ мѣстѣ.. идеже стоясте нозѣ твои, Господи*» (102) і т. п. Завдяки цим звертанням виникає ефект незримої присутності Бога в місці подій. Таким чином автор домагався розширення духовного смислу тексту.

У тексті пам’ятки відсутні номінації *Син Божий, Син Людський*, теоніми практично не вживаються з епітетами. Так, лише двічі в тексті пам’ятки вжито епітети до слова *Господь*: *Вишній Господь, свят Господь Саваоѳ*. Вираз «*Свят, свят, свят Господь Саваоѳ*» (99) вживається в гімні, який проголошують на славу Божу небесні сили. Епітет *Святий* вказує на одну з найосновніших ознак Бога, до якої люди повинні прагнути як до ідеалу, а *Вишній* характеризує Бога як найвищу істоту: «*Тую Церковь невредимо Вышній Господь сохраниль доселѣ и прославилъ*» (105).

До божественних осіб відносять і *Божу Матір*, завдяки якій Бог прийшов у світ людей. Для найменування матері Ісуса Христа в пам'ятці вживаються синонімічні назви *Марія Матеръ Божая, Богоматеръ, Пречистая Дѣва, пресвятая Богородица, Пречистая Дѣва Марія, Пречистая его Матеръ, Пречистая Дѣва Богородица*, а також перифраз *самая Неба и земли царица*. У цих назвах репрезентовані головні догми християнства відносно Божої матері, де на першому місці її Богоматеринство: *Марія Матеръ Божая, Богоматеръ, пресвятая Богородица, Пречистая его Матеръ, Пречистая Дѣва Богородица*. Лексема *Богородица* реалізує семантику «та, яка народила Бога». Номінації *Пречистая Дѣва, Пречистая Дѣва Марія, Пречистая Дѣва Богородица* актуалізують семи 'непорочність, непорочність, поєднана з Богоматеринством'. У деяких з цих складених найменувань подане і земне ім'я Богородиці – *Марія*.

В Україні Богородиця здавна вважалася заступницею перед Богом. У наших предків був культ Божої матері, без якої не було б Спасителя, а значить, і врятування всього людства, тому її найменування у творі вживаються з епітетами *пресвятая, пречистая: Пречистая Дѣва, Пресвятая Богородица, Пречистая Дѣва Марія, Пречистая его Матеръ, Пречистая Дѣва Богородица*, що прославляють її велич, святість та непорочність. Наприклад: «*Всѣ иноци благодарища Господа и Пречистую Дѣву о благополучном возвращеніи ігумена своего*» (157).

Серед інших небесних сил згадуються *ангели* як безтілесні розумні істоти, які оточують Бога. У літописі це слово актуалізує свою первинну семантику – 'вісник' і використовується в притчі з Біблії про оливкове дерево. Номінація *Серафимове* із значенням 'ангели найвищого ступеня в небесній ієрархії, що оточують престол Божий і співають йому величальні пісні' [РС: 296] вживається у своєму прямому значенні: «*Єднак в Церквѣ Ѡ Ісаии Пророка видѣной и описаной Серафимове непрестанно єдинь к другому:*

Святъ, Святъ, Святъ Господь СаваоѢ воспеваху» (99). З такою ж семантикою вжитий термін *ангели* у контексті: *«Почто убо Ангели Святисє начатую и Ёснь Богу престаша и Ёти...»*. Тут і далі лексема *ангели* використовується як загальна назва небесних сил незалежно від ієрархії.

Як бачимо, «Літопис Підгорецького монастиря» містить установлені традиційні найменування Бога та небесних сил, засвідчені Святим Письмом та творами релігійної літератури. Серед них переважають двослівні та багатослівні номінації, у складі яких є базові лексеми *Богъ, Господь, Христось, Богоматерь*. Ці назви вживаються як у своїй прямій номінативній функції, так і в складі образних засобів літопису (порівнянь, метафор, фразеологічних сполук). Прикметною рисою твору є ампліфікація різнотипних найменувань Бога і Божої матері, притаманна бароковому письменству взагалі. Висока частотність вживання термінолексем цієї тематичної групи в «Літописі Підгорецького монастиря» пов'язана з глибокою релігійністю автора літопису і його бажанням розширити духовний зміст тексту.

ЛІТЕРАТУРА

Зелінська: Зелінська О. Назви Бога та Ісуса Христа у прозових творах періоду бароко // Вісник національного університету «Львівська політехніка». – № 620. – Проблеми української термінології. – Львів, 2008. – С.268-274.

Корпанюк 1997: Корпанюк М. Монастирсько-церковне літописання XVII-XVIII ст. // Розбудова держави. – 1997. – №21. – С.22-25.

Корпанюк 2005: Корпанюк М. Слово, хрест, шабля (українське монастирське – церковне, світське крайове літописання XVI-XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико - літературне явище. – К., 2005. – 1029 с.

Крип'якевич: Крип'якевич І.П. Літописи XVII-XVIII ст., в Галичині // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 1. – К., 1964.

Лісняк 2007: Лісняк С. Л. Народнорозмовні елементи в тексті «Літопису Підгорецького монастиря» XVII-XVIII ст. // Наукові записки ТНПУ. Серія: Мовознавство. – Тернопіль, 2007. – С. 367-376.

Лісняк 2004: Лісняк С. Л. Особливості мови «Літопису Підгорецького монастиря // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 631. – Вип. 41. – Харків, 2004. – С. 29-32.

РС: Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. – К., 1996. – 392 с.

Синопис: Синопис Плісницько-Підгорецького монастиря// Матеріали до історії Чина, монахів і монастирів святого Василя Великого. – Жовква, 1924. – Т.1; 1928. – Т.3.

Словник: Словник української мови XVI-першої половини XVII ст. – Вип.3. – Львів, 1996.

СУБТ: Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Львів, 1998. – 351с.

Франко: Франко І. Я. Летопись Подгорецкого монастыря// Зібрання творів у 50 -ти томах. – Т. 28. – К, 1980. – С.323-329.

Stefaniya Lisnyak. Names of God and Heavenly Forces in «Manuscript of Pidhoretsky Monastery».

The article deals with the thematic group of term words with the meaning of God and heavenly forces in the Ukrainian monument of ecclesiastical and secular literature of the XVII - XVIII th centuries. The structural peculiarities of these names have been defined, and their semantic and stylistic implementation in the text of «Manuscript of Pidhoretsky Monastery» has been traced.

Keywords: church and monastery manuscript, religious words, thematic group, theonym, one-word and many-word names, term words, term combinations, synonymic names.